

HISTORY OF PHILOSOPHY

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.1.3

Olena Tytar, ScD in Philosophy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1951-7830>

V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Natalya Fradkina, PhD in Philosophy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2879-3183>

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

Viktoriia Alimova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1951-7830>

V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

THE FRANKFURT SCHOOL AS A CONSTRUCTIVE CRITICISM OF THE ENLIGHTENMENT (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FRANKFURT SCHOOL)

Олена Титар, д. філос. н.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

Наталія Фрадкіна, к. філос. н.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний університет», Україна

Вікторія Алімова

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ЯК КОНСТРУКТИВНА КРИТИКА ПРОСВІТНИЦТВА (ДО 100-РІЧЧЯ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ)

The activity of the Frankfurt School was a unique phenomenon in the development of philosophical-anthropological and socio-philosophical thought in the 20th-21st centuries. Criticism of mass society, enslaving mechanisms of production and consumption, exposure of all forms of violence against people become the leading slogans of this school. The Enlightenment and its narratives are criticized by philosophers of the school from the point of view of the changeability of historical consciousness itself and social priorities. The main purpose of the study is to consider the activities of the Frankfurt School in a historical and philosophical perspective, a number of features and characteristic traits of its expert criticism of the Enlightenment, as well as to identify the constructive elements of this criticism, which are important and relevant for today. The philosophical work of M. Horkheimer, T. Adorno, E. Fromm, Y. Habermas, school as a certain worldview integrity is considered. Y. Habermas, a modern representative of the Frankfurt School, talks about the teleological orientation of the socio-cultural process and history on human education. This is reflected in the principle of "formation" of humanity (Bildung), where the progress of civilization is connected with the moral development of the individual, and therefore with the improvement of education. For Habermas, this is possible primarily through a continuous collective "learning process" (Lernprozess) through overcoming social challenges and cultivating the best moral qualities. In this way, the process of enlightenment is returned by the consistent rationalization of the world in a subjective-instrumental sense: from the procedure of formal automatism of the mind, carried out by it exclusively in the field of its action, to self-

awareness and critical thinking. In conclusion, we prove the thesis that it is not the Enlightenment in itself that leads to negative consequences (one-sided development of society, totalitarianism, the decline of human interests), but the extent to which the Enlightenment society (a society where the main principles and signs of the Enlightenment are embodied) enables a person to realize his best qualities. This is the basis of the constructive criticism of the Enlightenment carried out by the Frankfurt School, which insists on the realization of the psychological and cultural qualities of the person himself in society, as well as his personal responsibility for such realization.

Keywords: Frankfurt School, social philosophy, philosophical anthropology, Enlightenment, expert knowledge, critical thinking, modern rationality.

Постановка проблеми. З початку 1920-х років довкола Франкфуртського інституту почала складатися Франкфуртська школа, філософія якої будувалась виходячи з мотиву про необхідність піддавати критиці усілякі теорії суспільства в міру історичних змін останнього.

Школа складається на основі Інституту соціальних досліджень при Університеті Франкфурту-на-Майні, який очолив Макс Хоркхаймер в 1930 році. Але подібним типом досліджень Інститут займається з 1923 року, тож ми можемо говорити про історичну філософську та соціально-філософську спадщину школи.

Ступінь розробки проблеми. Більшість досліджень з філософії стосується творчості окремих представників цієї школи (В. Беньямін, Г.Маркузе, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Е. Фромм, Ю. Габермас), школа як певна цілісність мало досліджена, крім того не розглядається точка зору на діяльність школи як втілення експертного філософського знання.

Мета – розглянути діяльність франкфуртської школи в історично-філософській перспективі, складання експертної філософської школи, її експертна критика Просвітництва на його наслідків, виявлення конструктивних елементів цієї критики, важливих та актуальних для сучасності.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.

Результатом критики суспільства стала епохальна праця представників цієї школи М. Хоркхаймера та Т. Адорно «Діалектика просвітництва» (1947)¹. Розпочата в роки другої світової війни, праця була завершена авторами в 1969 році, тому що проблематика дослідження, незважаючи на минулі десятиріччя, не втратила своєї актуальності. Філософська критика, аналіз фашизму, роздуми з приводу історії буржуазної Європейської цивілізації та результати багаторічних досліджень знаходяться поряд з теорією сучасної масової культури Заходу.

В «Діалектиці просвітництва» з незвичною гостротою автори висвітлюють зворотний бік технічного та соціального прогресу: підкоряючи собі природу, людина не стає вільнішою, навпаки, вона всі більше потрапляє в залежність від ідеалів, які нав'язувала їй її ж особиста програма.

Центральною ідеєю, котра пронизує усю працю, стає парадоксальна теза: «уже міф є Просвітництво, і Просвітництво перетворюється, зворотною ходою, у міфологію».

Виникнення тоталітарних режимів, на кшталт фашистського, на думку авторів, було закономірним, або взагалі – підсумком розвитку буржуазної європейської цивілізації. Її історія, на їх думку, починається разом з мандрями Одиссея. «Дійсно, лінії розуму, ліберальності, буржуазності пролягають незрівнянно далі, ніж ті, що передбачає історичне уявлення... Світова історія...ще в самій віддаленій далі вимушена визнати присутність просвітницького мислення»².

Корабель Одиссея плыв не з Трої в Ітаку, а з міфу в історію. Одиссей, підкорював собі природу, перемагаючи богів хитрістю, як і належить людині Просвітництва. Образ хитрого, безстрашного, цинічного практика знаменує для М. Хоркхаймера та Т. Адорно перемогу просвітництва над міфом та переходом з міфології в історію.

На думку авторів у своєму розвитку Просвітництво висуває нові ідеали, головним стає механізм, який працює без збоїв. Про це свідчить другий екскурс «Діалектики» в історію культури. Цей екскурс пов'язаний з творчістю маркіза де Сада, його твори і є уособленням цього ідеалу.

«Для Сада Просвітництво представляє собою не стільки духовний, скільки соціальний феномен... Його творчість розвінчує міфологічний характер тих принципів, на яких, згідно з релігією, засновано цивілізацію: декалога, батьківського авторитету, власності ...Для нього раціоналізувати

¹ Horkheimer, M, Adorno, Th. (2003). *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main: Fischer, 310.

² Ibid, 63.

нехристиянські вчинки стає справою більш легкою, ніж споконвічне завдання виправдання християнських принципів...»¹. Сад виправдовує його розбещених однодумців, які точно виконують свою роботу, функціонують як чітко налагоджений механізм: «Формалізація розуму є просто інтелектуальним виразом машинізованого способу виробництва»².

Це – початок останнього етапу просвітництва, коли ідеал – машина реалізовано на практиці, при цьому не в тому сенсі, що люди будують досконалі механізми, а в тому, що взагалі самі перетворюються на ці механізми.

Важливим є не зміст дій героїв Сада, а форма, те, як взагалі вони діють. Саме вони стають першими в європейській історії людьми, які перетворилися на деталі механізму. Звідси вже не складно перейти до виникнення держави, яка функціонує як такий механізм, при цьому його спрямоване, у повній відповідності з пафосом просвітництва, на захоплення, підкорення та знищення того, що не можна знищити. Виправданими є дії, навіть масовий терор, лише б вони йшли на користь механізму як цілому. Доречно відмітити, що мова йде не про реальну користь, а про впевненість у її існуванні.

Формуванню такої впевненості служить пропаганда в усіх її видах – найважливіше з досягнень просвітництва. Це підкреслюють автори в розділі «Культуріндустрія. Просвітництво як обман мас», присвяченому аналізу сучасної культури. Пропаганда на всіх рівнях від промов президента до реклами кока-коли, за формою аналогічна й у тоталітарних, і в демократичних країнах. Пов'язано це, на думку авторів, саме з напрямком європейського просвітництва. Тенденція до уніфікації людей є проявом впливу масової культури, від кіно до естради. Масова культура – феномен, існування якого пов'язано з комерцією (накопичення в будь-якому вигляді – це головна риса просвітництва), взагалі, те що вона існує саме в такій формі, пов'язано з напрямком історії цивілізації.

Як не парадоксально, в епоху розвинутого наукового прогресу, масова культура, на думку М. Хоркхаймера та Т. Адорно, саме знання теж перетворює на товар: «просвітництву духу одночасно не сприяла реальна емансипація людини, хвороба спіткала й саму освіту. Чим менш вдавалося соціальній дійсності скоротити розрив між нею та освіченою свідомістю, тим більш ставала вона підлеглою процесу перетворення на річ. Культура повністю стає товаром, який розповсюджують у вигляді інформації, не проникаючи в тих, хто засвоює її. Мислення стає астматичним й обмежується осягненням ізольованих фактів. Розумові контексти відкидаються як незручне та непотрібне навантаження. Момент розвитку думки, усе генетичне та інтенсивне в ній, поступово стає забутим й нівелюється до рівня безпосередньо присутнього, екстенсивного. Сьогоднішній порядок життя не забезпечує Я ніякого простору послідовного духовного зростання. Редуційована до знання думка нейтралізується спрощено в якості кваліфікації на специфічних ринках праці, у рівній мірі як і для підвищення товарної цінності особистості. Так вмирає те самоусвідомлення духу, яке надає протидію параної. У кінцевому підсумку, в умовах пізнього капіталізму напівосвіченість стає об'єктивним духом»³.

З моменту видання «Діалектики» минуло більш ніж півстоліття, але проблеми дослідження не втрачають своєї актуальності, а в сучасній культурі набувають нових сенсів. Одним з цікавих досліджень сучасних проблем культури є книга американського вченого і політолога Тома Ніколса «Смерть експертизи. Як інтернет вбиває наукові знання»⁴. І хоча вчений не є послідовником Франкфуртської школи, його ідеї в вигляді збігаються з ідеями М. Хоркхаймера і Т. Адорно не зважаючи на плин часу. Том Ніколс у своїй праці намагається дослідити негативні сучасні тенденції в суспільстві, пов'язані з нівелюванням експертного знання, з'ясує чому так відбувається і, що найголовніше, до чого це може призвести.

На думку Ніколса інтернет винен у загибелі експертного знання: «Інтернет – це багате сховище знань, але водночас – засіб поширення повальної дезінформації. Інтернет не тільки отупляє багатьох із нас, він робить нас більш жорстокими...»⁵. Причину вчений знаходить у потребі громадян до розваг, а не до інформації і це призводить до ситуації, коли хибна інформація витісняє знання.

¹ Horkheimer, M., Adorno, Th. (2003). *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main: Fischer, 144.

² Ibid, 130.

³ Ibid, 244.

⁴ Nichols, T. (2017). *The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters*. Oxford: Oxford University Press, 272.

⁵ Ibid, 5.

У подальшому автор знаходить ще одну причину домінування думки над знанням у сучасному суспільстві: «Американці зараз впевнені в тому, що володіння рівними правами в політичній системі також означає, що думка кожної людини з будь-якого питання повинна вважатися рівнозначною будь-якому іншому»¹.

Досліджуючи еволюцію людського знання (Діалектику просвітництва) автор резюмує: «Ми пройшли повний цикл від давніх часів, коли народна мудрість заповнювала неминучі провали в людських знаннях, до періоду стрімкого розвитку, заснованого повністю на розподілі праці та експертних знаннях. І тепер ми живемо у постіндустріальному, інформаційно-орієнтованому світі, де всі громадяни вважають себе експертами у всьому»².

Також Ніколс зауважує та застерігає: «Поваги до знань не побільшало – навпаки, посилилося незрозуміле переконання, яке існує серед американців, що кожен з них так само розумний, як будь-який інший. А це – заперечення освіти, мета якої привчити людей, незалежно від того, наскільки вони розумні чи талановиті, вчитися все життя...»³.

В підсумку вчений приходить до жакливого висновку: «Загибель експертного знання – це відмова від традиційної системи знань. Це, по суті, відмова від науки та неупередженої раціональності, які лежать в основі сучасної цивілізації»⁴.

На проблемах розвитку сучасної цивілізації, пов'язаних з постіндустріальним інформаційним суспільством, наголошував видатний вчений Стівен Хокінг. Саме цій проблематиці він присвятив свою останню статтю «This is the most dangerous time for our planet», яка вийшла у The Guardian 14 березня 2018⁵.

У перекладі стаття має назву «Наш світ у страшній небезпеці». Автор зазначає «Занепокоєння ... щодо економічних наслідків глобалізації та прискорення технологічних змін, абсолютно зрозуміле. Автоматизація заводів уже знищила робочі місця в традиційному виробництві, а розвиток штучного інтелекту, швидше за все, поширить це знищення робочих місць у середній клас, і залишиться лише найбільш доглядаюча, творча чи наглядова роль»⁶.

Це, у свою чергу, прискорить і без того зростання економічної нерівності в усьому світі. Інтернет і платформи, які він уможливує, дозволяють «дуже невеликим групам людей отримувати величезний прибуток, наймаючи дуже мало людей. Такий неминучий прогрес, який нині руйнує суспільство»⁷, – упевнений учений.

Хоча Хокінг теж не є послідовником Франкфуртської школи, його слова лише підтверджують і розвивають думки висловлені більше 50 років тому.

Сьогодні людство живе дійсно в страшну епоху. Вже більше року в центрі Європи точиться кривава війна: вмирають діти, вбивають тисячі невинних людей, міста зруйновані вщент. Здається, що це сюрреалістичне кіно, за яким спокійно спостерігає цивілізований світ. Виникає тільки філософсько-антропологічне питання: Як це небачене насильство можливо в цивілізованому світі, які коріння такої страшної агресії.

З філософсько-психологічної точки зору на агресію та руйнівні основи цивілізації поглянув інший представник франкфуртської школи, Еріх Фромм. Насильство, незважаючи на спроби культури його зупинити, може стати вибором людини.

Цей висновок під психологічним кутом зору обґрунтовує у своїй праці «Анатомія людської деструктивності» Е.Фромм – інший відомий представник Франкфуртської школи. Фромм переосмислює чисельні психологічні та біологічні концепти, які існують у сучасній парадигмі. Мова йде про різноманітні біхевіористські та соціобіологічні погляди, які утворили образ невикоріненно агресивної людини. У чисельній психологічній літературі з проблем насильства та агресії знайшлося, як демонструє Фромм, протистояння двох, на перший погляд діаметрально протилежних точок зору.

¹ Nichols, T. (2017). *The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters*. Oxford: Oxford University Press, 4.

² Ibid.

³ Ibid

⁴ Ibid, 6.

⁵ Hawking, S. (2016). *This is the most dangerous time for our planet* <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/dec/01/stephen-hawking-dangerous-time-planet-inequality>> (2023, березень, 10).

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

Одну позицію він визначає як інстинктивістську, яка зводить все руйнівне у людині до передсвідомого, до культурного, природного початку: «агресивність за своєю суттю ... представляє собою якийсь постійно присутній в організмі рухливий імпульс, зумовлений самою конституцією людської істоти, самою природою людини»¹.

Другу позицію Фромм визначає як біхевіористську, яка цілковито виводить деструктивність з соціального оточення: «Діаметрально протилежну інстинктивізму позицію займають представники теорії середовища. Вони стверджують, що людська поведінка формується виключно під впливом соціального оточення, таким чином визначається...соціальним та культурними факторами ...

Уже філософи–просвітителі ... стверджували, що людина народжується доброю і розумною. І якщо в ній розвиваються погані нахили, то причиною тому – дурне виховання й дурні приклади... Вони вірили, що "гарне суспільство" забезпечить формування гарної людини або, принаймні, уможливить прояв його кращих природних якостей»².

Він пропонує з'єднати ці дві теорії в контексті біосоціального існування людини.

Е. Фромм пропонує реформований психоаналіз, як вчення про характер, та виділяє два психологічні типи характеру людини: «біофіл» та «некрофіл». «Біофіл» – це глибинна життєва орієнтація, яка пронизує всю людську істоту. Він цілісно сприймає дійсність, відчуваючи усю складність протікання життя, він зорієнтований на все, що протистоїть смерті.

«Некрофілія», за словами Е.Фромма, це «пристрасний потяг до усього померлого, хворого, ... одночасно це пристрасне бажання перетворити усе живе на неживе, жага до руйнування заради руйнування, а також виключний інтерес до усього виключно механічного (небіологічного)»³.

Некрофіл в зображенні Фромма – наслідок довгих культурних мутацій, що надали ракову пухлину, омертвіння життєвих тканин. Він – неочікуваний підсумок незавершеності, відкритості людини, одна із альтернатив людської еволюції.

«Некрофіл» є втіленням агресивності, Фромм приходять до висновку, що агресивність у суспільстві тим вище, чим вище ступінь розподілення праці.

На думку Фромма, агресивність та деструктивність виникають лише зі зростанням виробництва і розподілом праці, перетворенням прибутку на капітал, з виникненням держав з ієрархічною системою та елітарними групами. Ці риси підсилюються, і по мірі розвитку цивілізації: влада та насильство набувають у суспільстві все більшого значення. За його точними словами: «по мірі цивілізаційного розвитку людина змінюється, як змінюється її оточення. Вона удосконалюється інтелектуально, робить успіхи в галузі техніки та технології. Разом з цим прогрес призводить, на жаль, до розвитку шкідливих для життя рис характеру... Щоб забезпечити собі вільний час для утворення культурних цінностей: для занять наукою, філософією або мистецтвами, людина повинна була утримувати рабів, вести війни та завойовувати чужі території. Щоб досягти високих результатів у відомих галузях (особливо у інтелектуальній діяльності, науках і мистецтвах), вона повинна була утворити такі умови, які калічили її б саму, тому що перешкождали її вдосконаленню у других галузях (в першу чергу у емоційній сфері). А головною причиною цього був недостатній рівень творчого потенціалу, який міг би забезпечити непротиріччя цивілізаційного процесу, співіснування науки, техніки, культури, з одного боку, і вільного розгортання творчих здібностей кожного індивіда – з другого»⁴.

XX та XXI ст. наочно продемонстрували, до яких руйнівних наслідків може привести зневажливе ставлення до людської природи, чим може обернутися тоталітарна пиха – прагнення викроїти соціальність з безіменних клаптиків.

Фромм ставить перед собою питання: чи можливо вважати «некрофілію» рисою, притаманною другій половині XX ст., чи дійсно притаманна вона людям у високорозвинених капіталістичних та державно-капіталістичних суспільних системах? Його відповідь приголомшлива: «Цей новий людський тип цікавлять у кінцевому рахунку не небіжчики..., мертвий у нього має вигляд живіше ніж при житті. (Це загальна орієнтація на все штучне, ... яка заперечує все природне..). Однак він здійснює і щось ще більш страшне. Він відвертає своє зацікавлення від життя. Від людей, від природи і від ідей – взагалі, від усього, що живе; він перетворює усе живе на предмети, речі, включаючи самого себе і свої людські якості: почуття і розум, здатність бачити, слухати і розуміти, відчувати і любити.

¹ Fromm, E. (1990). *Anatomie der menschlichen Destruktivität*. Hamburg: Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 45.

² Ibid, 68.

³ Ibid, 435.

⁴ Ibid, 437.

Людина в ім'я прогресу перетворює світ в отруєну і сморідну площину... Вона отруєє повітря, воду, ґрунт, тваринний світ – і саму себе»¹.

У результаті свого дослідження Фромм дійшов висновку, що позбутися «некрофілії» в сучасному суспільстві можливо і необхідно. Це можливо завдяки радикальним змінам у нашому суспільному та політичному устрої – таким змінам, які повернуть людині її панівну роль у суспільстві. Ми повинні створити такі умови, за яких найвищою метою усіх суспільних прагнень стане всебічний розвиток людини – самої недосконалої істоти, яка потребує удосконалення. Справжня свобода і незалежність, а також викорінення будь-яких форм пригнічення зможуть привести в дію таку силу, як любов до життя, – а це і є єдина сила, яка спроможна перемогти потяг до смерті.

Найбільш відомий сучасний представник Франкфуртської школи – Юрген Габермас, один з найбільш видатних представників сучасної філософської думки.

Основою та запорукою уникнення насильства, на думку Габермаса, є наявність демократії та вільне функціонування публічної сфери.

Габермас доводить, що розвиток публічної сфери припадає на часи Просвітництва, остаточно сформувавшись тільки наприкінці XIX століття.

Стаття Юргена Габермаса та вживання ним поняття «публічної сфери» стало програмовим для філософії кінця XX століття – початку XXI століття: робота 1962 року доповнюється енциклопедичним визначенням 1974 року та низкою пізніших робіт, що дозволило Габермасу стати одним з основних теоретиків публічного дискурсу та його ролі в «*vita aktiva*» соціально-політичного життя: «Під “публічною сферою” ми маємо на увазі насамперед сферу нашого суспільного життя, в якій може бути сформовано щось, що наближається до громадської думки. Доступ гарантований усім громадянам. Частина публічної сфери виникає у кожній розмові, в якій приватні особи збираються, щоб сформувати суспільне об'єднання»².

Для Юргена Габермаса публічна сфера є більш абстрактна категорія³, яка може досягатись в тому числі і технічними засобами, в тому числі інтернетом, тим самим важлива необмеженість комунікації і включення в неї всіх громадян, а не безпосередній контакт і тілесна присутність, як колись на давньогрецькій агорі. Раціональність суперечки і вільний доступ до неї, звичайно, зберігаються, спільна спрямованість на подання певної проблеми також є необхідною. Становлення сучасних суспільств вимагали відкритості, захисту права власності та свободи висловлення думки, що стало основою формування громадянського суспільства та публічної сфери.

Філософію Габермаса вважать «точкою пересічення кордону між соціальними науками і філософією»⁴.

У 1964 році Габермаса призначають на кафедру філософії та соціології Хоркхаймера у Франкфуртському університеті. Протягом життя Габермас значно розвиває і доповнює погляди франкфуртської школи. Для своєї засадничої лекції 28 червня 1965 року «Знання та інтерес» він вибрав осмислення есе Хоркхаймера «Традиційна та критична теорія». Свої епістемологічні позиції Габермас розвинув в книзі з аналогічною назвою, опублікованою в 1968 році.

Найбільш знаменна книга «Структурні зміни в публічній сфері. Дослідження категорії громадянського суспільства» 1962 року щодо визначення публічної сфери як основи демократії на 60-річчя видання була переосмислена та доповнена автором, в результаті цього в 2022 році у Юргена Габермаса вийшла «Нова структурна зміна публічної сфери та дорадчої політики».

Також найбільш суттєвими працями Габермаса у продовженні філософської критики Франкфуртською школи проєкту модерну стають праці «Модерн як незавершений проєкт. Філософсько-політичні нариси» (1990), «Включення іншого. Дослідження політичної теорії» (1996), «Постметафізичне мислення II. Есе та відповіді» (2012), «Також історія філософії. Том 1. Західне сузір'я віри та знання. Том 2. Розумна свобода. Сліди дискурсу про віру та знання» (2019)⁵.

¹ Fromm, E. (1990). *Anatomie der menschlichen Destruktivität*. Hamburg: Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 459-460

² Habermas, J. (1974). The public Sphere: An Encyclopedic Article. *New German Critique*, 3, 49-50.

³ Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press, 301.

⁴ Behrends, J. C. (2023). Jürgen Habermas. Lauter blinde Flecken. *Zeit Online* <https://www.zeit.de/kultur/2023-02/juergen-habermas-ukraine-krieg-russland-verhandlungen?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (2023, березень, 12).

⁵ Habermas, J. (2019). *This Too a History of Philosophy / Auch eine Geschichte der Philosophie. Two Volumes*. Berlin: Suhrkamp.

Габермас в «Також історії філософії» цілком справедливо зазначає: «Філософські проблеми відрізняються від просто “наукових” своєю “синтетичною силою”»¹.

Тому зрозуміти філософськи сучасне суспільство – це не тільки усвідомити проблеми, а й знайти вихід з них за допомогою нового мислення і нової освіти.

Телеологічна спрямованість історії для Габермаса, як і для одного з засновників Просвітницького проекту, Гердера у принципі «формування» людства (*Bildung*), де прогрес цивілізації пов'язується з моральним розвитком особистості, а отже вдосконаленням освіти і виховання. Для Габермаса це можливо насамперед через постійний колективний «навчальний процес» (*Lernprozess*) через подолання суспільних викликів та виховання найкращих моральних якостей. Головним інструментом процесу навчання, на думку Габермаса, є мова як джерело людської раціональності і засіб вдосконалення будь-якого знання. В «Також історії філософії» Габермас доводить, що створення метафізичних систем затемнюють комунікацію, міфологізують її, затруднюють комунікативне смислоутворення та освіту.

За твердженням Габермаса, яке він проводить як в «Постметафізичному мисленні II» (2012), так і в «Також історії філософії» (2019), лише сучасне “постметафізичне” мислення дозволяє філософії і людству вцілому поичнати усвідомлювати сам процес навчання. Цим завершуються ідейні посилки Франкфуртської школи щодо критики Просвітництва як можливого його продовження. «Також історія філософії»² (2019) є реалізацією задуму Габермаса у дуже великому масштабі.

«Загалом, ця робота містить історичний огляд, який пов'язує давню теорію комунікації Габермаса з його новішими аргументами на користь переваги іудео-християнства. Центральна теза розширена, але проста. Комунікативна раціональність, а також конституційна демократія виникли в результаті тритисячолітнього діалогу між двома полюсами західної думки: вірою та знанням. Через тривалу історію інтелектуальних дебатів і суспільних трансформацій моральний універсалізм, який лежить в основі християнства, – розвинувшись від його єврейського попередника – був включений у сучасне, постметафізичне мислення»³.

Висновки

Приходимо до підтвердження тези Франкфуртської школи: «Цивілізація є перемогою над природою, усе в природу просто перетворюючою»⁴.

Висновуємо, що процес просвітництва повертається послідовною раціоналізацією світу в суб'єктивно-інструментальному сенсі. У ході її людський розум опускається до сліпої процедури формального автоматизму, здійснюваної ним виключно в полі дії самого себе. Логічна та технічна «апаратура приголомшення» зовнішньої природи, утворена людиною за допомогою науки та техніки, через володарство та розподіл праці пригнічує й природу самої людини.

Головним висновком з критики Просвітництва Франкфуртською школою ми хотіли би зробити те узагальнення, що не Просвітництво само по собі призводить до негативних наслідків – одностороннього розвитку соціуму, тоталітаризму, занепаду інтересів людини, а те наскільки Просвітницьке суспільство (суспільство, де втілені основні принципи, ознаки Просвітництва) надає можливості людині реалізувати її найкращі якості, зробити їй вибір як вільної особистості, від того, які психологічні та культурні якості самої людини реалізуються у суспільстві, наскільки вона відповідальна за таку реалізацію.

References:

1. Behrends, J. C. (2023). Jürgen Habermas. Lauter blinde Flecken [Lots of blind spots]. *Zeit Online* [Time Online] <https://www.zeit.de/kultur/2023-02/juergen-habermas-ukraine-krieg-russland-verhandlungen?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (2023, March, 12). [in German].
2. Bloch, B. (2019). The Unfinished Project of Enlightenment. *Boston review*. <<https://www.bostonreview.net/articles/brandon-bloch-learning-history/>> (2023, March, 17).
3. Fromm, E. (1990). *Anatomie der menschlichen Destruktivität* [Anatomy of Human Destructiveness]. Hamburg: Reinbek bei Hamburg, Rowohlt. [in German].

¹ Habermas, J. (2019). *This Too a History of Philosophy / Auch eine Geschichte der Philosophie. Two Volumes*. Berlin: Suhrkamp.

² Ibid.

³ Bloch, B. (2019). The Unfinished Project of Enlightenment. *Boston review*. <<https://www.bostonreview.net/articles/brandon-bloch-learning-history/>> (2023, березень, 15).

⁴ Horkheimer, M., Adorno, Th. (2003). *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main: Fischer, 310.

4. Habermas, J. (1974). The public Sphere: An Encyclopedic Article. *New German Critique*, 3, 49-50.
5. Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press.
6. Habermas, J. (2019). *This Too a History of Philosophy / Auch eine Geschichte der Philosophie. Two Volumes*. Berlin: Suhrkamp.
7. Hawking, S. (2016). *This is the most dangerous time for our planet*
<<https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/dec/01/stephen-hawking-dangerous-time-planet-inequality>>
(2023, March, 10).
8. Horkheimer, M., Adorno, Th. (2003). *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*
[Dialectics of Enlightenment Philosophical Fragments]. Frankfurt am Main: Fischer. [in German].
9. Nichols, T. (2017). *The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters*. Oxford: Oxford University Press.